

S. Kornovenko, N. Zemzulina

REVOLUTIONARY DISTURBANCES IN THE EARLY XX CENTURY: AGRARIAN LAW OF CENTRAL AND SOUTH EASTERN EUROPE

The article analyzes the agrarian legislation of Poland, Czechoslovakia, Yugoslavia between 1918 and 1920. It was discovered that a peasantry was the active subject of revolutionary disturbances in the Central and Southeastern Europe in the early XX century. The leadership elite of the newly established states linked the future of their nations with the peasantry. It is substantiated that, despite the objective differences for these state entities, agrarian reforms in these countries had one common denominator. They were directed at the formation and development of numerical national individual medium peasant land tenure.

The problem in the article was the subject of a partial discussion in the scientific and educational literature. The authors have mainly studied some aspects of agrarian reform in individual countries. At the same time, taking into account the scientific and practical significance of the identified topic, a comparative analysis of the agrarian legislation of Poland, Czechoslovakia, and Yugoslavia is promising. The author aims to study the agrarian legislation of Poland, Czechoslovakia and Yugoslavia in the context of revolutionary disturbances in Europe between 1918 and 1920.

An analysis of the agrarian legislation of Poland, Czechoslovakia, Yugoslavia and other European countries convinces that the agrarian question in these states was socio-economic and socio-political. A peasantry was an active subject of European revolutionary disturbances in the early XX century. The leadership elite of Poland, Czechoslovakia and Yugoslavia saw the basis of the newly emerging national states in the peasantry. Priority in their domestic policy belonged to the solution of the agrarian question. Despite the objective differences for these state entities, agrarian reforms in these countries had one common denominator. They aimed at the formation and development of numerical national individual medium peasant land ownership. Provision of peasants to land was carried out through the alienation of large land tenure, the definition of the boundaries of inalienable land ownership.

Key words: peasantry, agrarian law, Central and Southeast Europe in the early XX century, revolutionary disturbances in Europe in the early XX century.

УДК 94(477)''1917/1921'': 323.3-051:355.211.2(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-49-59

В. В. Масненко

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ЯК УКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНИ СТАЛИ ВОЇНАМИ (ДО СОЦІОКУЛЬТУРНИХ І МІЛІТАРНИХ АСПЕКТІВ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.)*

У статті розглянуті особливості мілітаризації українського селянства як складника його емансипації за умов модернізації. Обґрунтовано думку про визначальну роль подій Першої світової війни, під час якої відбулася кардинальна трансформація селянського світогляду, в якому вже знайшлося відповідне місце для зброї та воєнної справи. Стверджено, що з початком революції 1917 р. змінився соціальний статус, роль і поведінка «селянина з рушницею». Озброєний селянин став важливим політичним чинником розгортання

революційних подій. З одного боку, значна частина селянства долучилися до «експропріації експропріаторів» – привласнення землі та майна. З іншого – у селянському середовищі започатковано добровільний рух самооборони (Вільне козацтво) від внутрішнього безладдя та зовнішніх загроз. Зрештою, воєнізація селянства визначила його провідну роль у подіях Української революції 1917-1921 рр., насамперед у тому числі в розгортанні повстанського руху, селянської війни, поширенні отаманщини тощо. Виявлена специфіка участі селянства у регулярних військових формуваннях революційної доби – Дієвій армії УНР, РСЧА, ЗСПР.

Ключові слова: українське селянство, селянській світогляд, мілітаризація (воєнізація) селянства, Українська революція, селянська самооборона, повстанський рух, селянська війна, отаманщина, регулярні армії

Постановка проблеми. Заявлена проблематика виходить за сенсові та хронологічні межі власне Української революції 1917-1921 рр., оскільки стосується явищ соціокультурних і ментальних, які мають більшу тривалість, а тому потребує детальнішого пояснення.

Почати варто ще з доби середньовіччя, коли панував досить консервативний становий устій, на якому й трималося традиційне суспільство. У межах такої соціальної конструкції функція збройного захисту була монополізована пануючими станами (точніше – репрезентанти цих станів змогли зробити їх пануючими, оскільки вони, будучи воїнами, мали монополічне право на легітимне насильство). Військово-власницькі верстви – шляхта, а пізніше козацтво стали основними дієвими силами української історії у XV-XVIII ст. Селяни у більшості не були військовиками. Їхній життєвий світ апріорі мав позамілітарний характер. Більше того, представники правлячих станів вважали вкрай небезпечним озброювати селян, оскільки це могло мати фатальні наслідки для суспільної рівноваги. Такий стан речей існував століттями і значною мірою зумовлював низький соціальний статус селянства як дискримінованої, неповноправної верстви.

Ранньомодерний час приніс помітні зміни у мілітарні аспірації селянства. З-поміж них у межах нашої теми найбільший інтерес становить масове покозачення українського селянства під час Хмельниччини. Вочевидь, що це явище можна розглядати як своєрідний третій етап загального емансипаційного процесу (після т. зв. «шляхетської» та «козацької революцій»). За рахунок приєднання до повстанського війська, ядром якого було козацтво, селяни намагалися здобути вищий соціальний статус – «перестрибнути» свою низьку стану «планку». Однак реально здійснити це вдалося лише одиницям. Переважна маса повсталих селян, зважаючи на відсутність відповідного військового вишколу та досвіду, так і залишилися на полях битв ще на початковому етапі Визвольної війни.

Натомість наступні періоди, особливо XIX ст., для українського селянства в межах Російської імперії стали відворотним від військової справи. Кріпосний стан селянства мав неодмінний складник – рекрутчину. Селяни давали найбільшу кількість рекрутів до армії – фактично теж кріпаків, тільки прикріплених до війська майже на все доросле життя. Отже, мілітарність була чужою для соціокультурних настанов традиційного селянського світу. Звідси у

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864)

селянській свідомості зафіксоване чітке уявлення про трагічність долі рекрута (відповідний фольклорний цикл), а москаль (у сенсі служилий) – чужий для селянського соціуму. Хоча в тих українських регіонах, де найдовше зберігалась Гетьманщина і козацький стан, час від часу виникали «рецидиви козаччини»: формування добровільних полків під час війни 1812 р. на Полтавщині й Чернігівщині, «Київська козаччина 1855 р.» тощо.

Модерний час обернувся суттєвими соціальними трансформаціями людства. Основна тенденція полягала в руйнації традиційного суспільства, яка охопила найрізноманітніші аспекти буття. Ознакою часу стала масовизація політичного життя (з розвитком парламентаризму, появою масових політичних партій). Відбувалася зміна соціальних ролей і поведінки різних соціальних станів і верств. Емансипація селянства в широкому розумінні цього поняття була однією з провідних тенденцій загальної модернізації. Визначальними чинниками, які прискорили цей процес стали поява масових армії та впровадження механізму загальної військової повинності, необхідного для їхньої комплектації. Зрозуміло, що в аграрних суспільствах основним призовним компонентом було селянство.

Українське селянство в Російській імперії з помітним запізненням було втягнуте в модернізаційний процес. Проте це лише дещо пригальмувало його емансипацію, яка набула прискореного характеру в умовах Першої світової війни й наступних революційних подій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для розуміння соціокультурних аспектів теми, зокрема традиційного селянського світогляду дореволюційної доби і його подальшої трансформації, важливі селянознавчі дослідження Ю. Присяжнюка [1] та О. Михайлюка [2; 3]. Проблема трансформації ментальності й соціальної поведінки селянства (правда – лише російського) в умовах Першої світової війни розглянула О. Поршневою [4; 5]. Повстанський селянський рух різних регіонів України детально досліджували Ю. Котляр [6; 7], Д. Михайличенко [8; 9], Ю. Кульчицький [10], Д. Красносілецький [11], М. Ковальчук [12], В. Горак [13], В. Бондаренко [14] та інші українські історики. Достатньо представницьку історіографію селянського повстанського руху розглянув В. Щербаток [15]. Певний інтерес становить колективна праця, в якій порушено проблему впливу селянського повстанського руху на українське державотворення [16]. В. Лозовий осмислив соціально-психологічну трансформацію селянина в солдата, «людини землі» в «людину війни», яка дає ключ до розуміння природи поведінки широких мас у період революційних катаклізмів [17]. Водночас вказана проблема як цілісність не знайшла належного висвітлення в науковій літературі.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити особливості милітаризації українського селянства, що визначило його провідну роль у подіях Української революції 1917–1921 рр., насамперед його участь у регулярних арміях, у розгортанні повстанського руху та селянської війни, в появі отаманщини.

Виклад основного матеріалу. *Перша світова* війна стала переломним періодом. Мільйони селян були відірвані від традиційного селянського буття, вирвані зі звичного селянського світу, втратили зв'язок

із звичним для них способом життя і господарювання. Така карколомна катастрофічна подія не могла не позначитися на суттєвій трансформації селянського світогляду. Дослідники вже звертали увагу на особливість цього процесу. Так, російський історик О. Гордон зауважив, що селянство, яке воює, глибоко і радикально пориває із попереднім, власне селянським способом життя. Повернутися до якого воно вже не в змозі. Зрештою війна призводить до масового розселення, оскільки кардинально змінюється селянський світогляд – руйнується циклічне світосприйняття, яке пов'язане зі зверненням до усталеному порядку речей, прив'язаністю до землі тощо. Якщо селянин стає революціонером, то йому назад дороги немає [18]. Остання теза, вочевидь, потребує певної корекції, враховуючи ту обставину, що солдат-селянин в умовах революції повернувся таки у село, але повернувся вже іншим – готовим відповідати на екстремальні виклики радикальними діями.

Безпрецедентні масштаби загибелі людей, технологізація масових вбивств, розгул жорстокості, свідками та учасниками яких протягом декількох років були покликані в діючу армію селяни, за словами О. Поршневої, поставили їх «по той бік» вироблених у мирний час морально-релігійних норм і заборон, не могли не викликати зміни їхніх моральних установок в оцінці меж і допустимості насильства, цінності людського життя, значущості релігійної віри [4, 115]. Цілком можна погодитися з думкою В. Лозового, що в воєнних умовах відбувалася повна переоцінка моральних засад і релігійних цінностей: від християнського принципу «не убий» до воєнного імперативу «убий ворога». Мародерство і пограбування мирного населення на захоплених у ворога територіях було самозрозумілим і допустимим. Руйнувалися базові світоглядні селянські уявлення про гріх, зникав страх перед Богом і людьми [17, 22].

З іншого боку, навіть у нових воєнних обставинах селянство продовжувало зберігати окремі власне селянські особливості світосприйняття. Так, А. Куренишев звернув увагу на те, що селянинові як воїну були притаманні всі ті риси локальної мислення, про які багато писалося стосовно попередніх селянських повстань і війн: «Селянин, одягнений в солдатську шинель, погано розумів, навіщо потрібно робити замах на чужу і досить нежкісну землю Галичини, обороняти таку ж в Польщі, коли своя, чорноземна, лежить марно через відсутність господарів-працівників» [18].

В умовах Першої світової війни, на думку О. Михайлюка, «Селянство прагнуло до локалізму, зламу будь-якої влади вище місцевого рівня, натуралізації господарства і т.п., що об'єктивно вело до архаїзації суспільного життя, і було взаємовиключне до будь-якої державності. Все це робило прагнення і дії селянства несумісними з політикою практично всіх державно-політичних утворень» [18]. Можна погодитися з думкою Н. Ліпатова, що під час війни «солдати-селяни були однією з найбільш уразливих соціальних груп. Їх поведінка характеризувалася підвищеним ступенем конфліктності». Оскільки безпосередня участь селян-солдатів у насильстві призвели до посилення психологічної настанови на жорстокість у величезній багатомільйонній масі людей, вироблення у них

мілітаризованої свідомості, схильності до крайніх силових дій, девальвації цінності людського життя. Серйозному світоглядному випробуванню, на думку О. Поршневої, корозії піддалася під час війни православна віра солдатів, учорашніх селян. У результаті християнські етичні норми і цінності в свідомості мас були значною мірою девальвовані, розчищено ґрунт для панування іманентних для ментальності традиційного хлібороба язичницьких уявлень, архаїчних розумових стереотипів, що химерно поєднувалися з породженими модернізацією і технічним прогресом раціоналістичними установками [5].

Отже, під час світової війни селяни в лавах російської імперської армії набували нових соціокультурних ознак, які суттєво підважували їхній попередній світогляд. Звичайно, що не всі з них стали справжніми воїнами («бравими солдатами»). Затяжна окопна війна в більшості породжувала типову «сіру солдатську масу», репрезентанти якою мали єдину мету – вижити за умов «кривавої м'ясорубки». Однак саме із селянської верстви походила більшість солдат, які завдяки особистій хоробрості й природженій кмітливості здобули унтер-офіцерські звання. Майбутній генерал армії УНР М. Капустянський так характеризував цю категорію військових: «...«Хахли», як їх називали в армії, були найбільш бажаними у кожній частині. Це, здебільшого, селяни, слухняні, нерозбещені, боєздатні, розумні. Великий відсоток із них ішов у фельдфебелі, вахмістри...» [19, 149]. Інший учасник війни, а пізніше й революційних подій, Н. Авраменко також звернув увагу на цю особливість: «Українці становили переважаючий процент у кадрі унтер-офіцерські, в масі кінноти і гвардії. Виділялися дисциплінованістю, почуттям обов'язку. Національна свідомість слаба, приглушена 250-літнім гнітом московських царів...» [20, 166]. Подібну характеристику зустрічаємо й у О. Удовиченка: «Український вояк завжди відзначався своєю дисциплінованістю, вищим щаблем розвитку, виявом ініціативи, завдяки чому майже 40 відсотків нижчих командних посад в російській армії, як, наприклад, ройові, чотові, бунчужні, були обсажені українцями» [21, 13].

Згодом, в умовах революції, саме ці люди відіграють особливу роль в розгортанні селянського збройного опору. Загалом здобутий військовий досвід сприяв формуванню нового типу селянської свідомості, в якому війна та зброя тепер посіли одне з чільних місць, а цінність людського життя була значно підважена.

Початок революції.

Наступний етап мілітаризації селянства започаткували революційні події 1917 р. Загальна дезорганізація та деморалізація діючої російської армії, десакралізація уявлень про природу влади та її реальне усунення, падіння авторитету військового начальства, переобрання командних функцій солдатським комітетами прискорила трансформацію соціальної ролі селянина у солдатській шинелі. З вірнопідданого государю-імператору безправного «нижнього чина» він раптово перетворився в «господаря власної долі», який міг диктувати свої вимоги не тільки колишньому начальству, а і будь-якій владі. Як справедливо зауважив В. Лозовий, світогляд і поведінку солдата революційної доби

визначало парадоксальне поєднання цінностей та норм світосприйняття сільської общини (громади) та мілітаризованої психології колективної агресивності, набутої під час війни [17, 23].

Важливу роль відіграла також українізація військових частин російської армії. З одного боку, це була ініціатива українських політичних діячів (М. Міхновський, С. Петлюра) і свідомої частини вояцтва (діячі Українського військового клубу гетьмана Павла Полуботка, Українського військового генерального комітету, делегати Всеукраїнських військових з'їздів). З іншого – петроградський Тимчасовий уряд і військово командування змушені були погодитися на формування українських національних частин, які виявляли опірність більшовицькій пропаганді та вирізнялися належною боєздатністю. Саме ці частини виявилися найбільш придатними до бойових дій під час невдалого т.зв. «наступу Керенського» у червні-липні 1917 р. [21, 15]. Класичним прикладом українізованих частин називають 34-й армійський корпус під командуванням П. Скоропадського, пізніше перейменований у 1-й Український. Безперечно, що масова «українізація багнета» сприяла зростанню національної свідомості у середовищі солдат-селян. Водночас цей процес також збільшував їхнє усвідомлення себе як самодостатньої озброєної сили, яка може впливати на прийняття рішень загальнонаціонального рівня, насамперед щодо аграрного питання, яке найбільше турбувало селян. Так, у резолюції Другого Всеукраїнського військового з'їзду, серед делегатів якого переважили солдати-селяни, висловлено дієву підтримку постановам Всеукраїнського селянського з'їзду з земельного питання. У такий спосіб озброєний селянин став важливим політичним чинником розгортання революційних подій.

Все зростаюча революційна хвиля зрештою практично знищила Західний, Південно-Західний і Румунський фронти проти країн Четвертного союзу. Майже стихійно демобілізована в кінці 1917 – початку 1918 рр. армія наповнила села України. Колишні солдати (дезертири) стали власниками величезної кількості зброї й військового майна. До рідної хати селяни повертались, принаймні, з гвинтівкою і добрим запасом набоїв, а часом із кулеметами і навіть гарматами.

Окрім «природнього» самоозброєння мали місце й цілеспрямовані акції окремих політичних сил. Так, Н. Махно у спогадах описав дії анархістського Комітету захисту революції у серпні 1917 р., який провів вилучення зброї на території Гуляйпільщині з поміщицьких маєтків, куркульських хуторів і заможних німецьких колоній. «Отже, зброю у буржуазії відібрано і роздано в руки революційного селянства. Відбирання проведено спокійно, без жертв» [22, 70], із задоволенням констатував майбутній лідер наймасовішої селянської армії.

Напередодні Звенигородського повстання зброю, зібрану Ю. Тютюнником у державних складах (з березня 1918 р. той був уповноваженим з демобілізації в повіті), було передано в розпорядження селян. Упродовж кількох днів і ночей по селам таємно розвезли 10 тис. гвинтівок, 43 кулемети, 2 гармати, один панцерник і багато комплектів військового спорядження [23, 101].

Пізніше велика кількість зброї потрапила до селянських рук під час евакуації з України німецьких та австро-угорських військ. Революціонізовані військові частини добровільно передавали зброю українським повстанцям за дозвіл безперешкодно виїзду на батьківщину. Ті ж нечисленні німецькі підрозділи, які залишилися в Україні, також із часом були роззброєні. Так, у лютому 1919 р. у наслідок переговорів з контр-адміралом фон Кеслером німецька залога Миколаєва передала всю свою зброю повстанцям отамана Григор'єва [24, 26].

Нові соціальні ролі та поведінка селянства.

Наступна фаза розвитку революційних подій позначена появою нових соціальних ролей «озброєного селянина», до того ж діаметрально протилежних. Важливо врахувати, що «освоєння» нової якості в соціальному просторі відбувалося спонтанно, і, вочевидь, не вповні усвідомлено всією масою селянства. Усвідомлення нових реалій буде відбуватися поступово, із здобуттям певного досвіду, причому досить болісного і трагічного – і то лише частиною селянського загалу.

З одного боку, чимало селян, отримавши величезну дозу індоктринації радикальними більшовицькими та есерівськими ідеями, негайно долучилися до «експропріації експропріаторів». Документи про самовільне захоплення та засівання земель, розорення панських маєтків та сільськогосподарських підприємств, привласнення майна, інвентарю, іншої власності засвідчують участь у цьому саме озброєних (sic!) селян. Як згадував Н. Авраменко «На селлах неорганізований поділ землі з одночасним нищенням маєтків. Одбувалось це самочинно, з немалою кров'ю» [20, 213]. До речі, чудовою ілюстрацією цих стихійних процесів стали картини сучасника подій, пізніше відомого советського художника Івана Владімірова: «З насиджених місць» (1920) «Розгром панського маєтку» (1925) тощо.

Ескаляція соціального екстремізму підсилювалася деструктивною поведінкою солдатських мас, «що, перебуваючи в стані стресу від війни та розрухи, виміщала свою агресію на мирному населенні, особливо ж на тій його частині, яку вважала буржуазією» [17, 25]. Особливо це відчувалось у прифронтових українських губерніях, де солдати стали своєрідним вірусом анархії, який поширював епідемію погромництва.

З іншого боку, досить оперативно вималювалася альтернатива – добровільчі воєнізовані об'єднання селян для протидії погромам деморалізованих «збільшовичених» елементів. Особливу роль ці загони самооборони відіграли у захисті місцевого населення і його майна від неконтрольованих солдатських контингентів, які стихійно поверталися з фронту до великоросійських губерній.

Найбільш відомим прикладом такого добровільного руху стало Вільне козацтво. Його центр формування розташовувався на Черкащині, в Звенигородському повіті (найповніше на нинішній день дослідження з цього питання – монографія В. Лободаєва [25]). Як писав в своїх спогадах сучасник подій, пізніше відомий український літературознавець Ю. Лавриненко: «Вільне козацтво» інстинктивно і рішуче виступило проти всіх цих трьох елементів руйнівних сил: 1) і проти грабіжного наступу

московсько-петербурзької Червоної гвардії й Червоної армії; 2) і проти озброєної маси-лявіни з розпушеного фронту Першої світової війни; 3) і проти внутрішньоукраїнського кримінального бандитизму» [26, 78]. Досить швидко вільнокозацькі осередки охоплюють значну частину української території. Сільське Вільне козацтво можна характеризувати як стихійний масовий рух українського селянства, в якому поєднувалася реальна традиція громадського самоврядування з призабутою (втраченою) традицією козацького військового промислу.

Проте, як зауважив В. Лободаєв, узимку 1917–1918 рр. лише окремі вільнокозацькі загони вступили у відкриту боротьбу з військами советської Росії та місцевими червоногвардійцями [27, 71]. Тоді більшовицьким окупантам таки не вдалося подолати кілька осередків опору «покозачених» українських селян. Зокрема, М. Муравйову приписують такі слова: «Революційна Російська Армія пройшла Україну, змітаючи на своєму шляху все, що носило на собі ознаки буржуазно-шовіністичного сепаратизму... На Україні прийшлося натрапити на маргінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував фортецю у формі так званого Вільного Козацтва. Організація не тільки не допустила нашої влади в повіті, а навпаки, сама перейшла в наступ, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже жалкую, що не вдалося зруйнувати це гніздо, втопити в крові тих, хто посмів підняти руку на Червону Армію...» (цит. за [28, 133; 29, 431]).

Пізніше Л. Биковський у своїй спогадах зазначив, що «місцевому Вільному Козацтву, краще зорганізованому й озброєному, згодом пощастило, під керівництвом полковника УНР М. Павловського, успішно ставити чоло більшовикам і німецькому війську на Звиногородщині, в добі його розкладу» [30, 12-13].

Іншим прикладом добровільного селянського руху, локалізованим також на Черкащині, була Холоднорська організація. На початку 1918 р. жителі с. Мельники Чигиринського повіту на прохання ігумена Мотронинського монастиря (щоб вберегти його від пограбування) створили загін самооборони під керівництвом місцевого вчителя Олекси Чучупака. З часом селяни Мельників та навколишніх сіл звернулися з проханням створити новий відділ до старшого брата Олекси – Василя Чучупака, колишнього прапорщика імперської армії. У 1919 р. загін перетворився на полк, Василя Чучупака було обрано полковником, а його брат Петро Чучупак посів посаду начальника штабу. Згодом військово об'єднання перетворилося на справжнє 15-тисячне повстанське угруповання, що контролювало понад 25 навколишніх сіл. Так утворилася Холоднорська організація, часто звана ще й як «Холоднорська республіка».

Також варто згадати Васильківський кіш Вільного козацтва (командир Іван Гореміка-Крупчинський), який протистояв більшовицькому наступу, зокрема в районі станції Боярка [31].

Характерно, що в умовах більшовицької агресії селянські вільнокозацькі організації висловлювали підтримку саме українській владі – Українській Народній Республіці. По це, зокрема, свідчить телеграма т.зв. Революційного комітету

Звенигородщини до Центральної Ради, надіслана 13 лютого 1918 р. (ще до початку розгортання контрнаступу українських та німецьких військ). У ній зазначалося, що «весь народ в особі вільного козачества повстав» проти спроб «пришлыми большевицькими елементами» захопити владу в повіті і «селянство повіту прохає як можна поскоріше установити лад і спокій в нашому краї» [32, 78]. Зважаючи на ці факти, стверджуємо, що милітаризація селянства і впровадження різних форм селянської самооборони доволі виразно корелювали з поширенням політичної, державницької свідомості в його середовищі.

Повстанський рух і селянська війна.

Подальший розвиток революційних подій позначений розгортанням селянського повстанського руху, який зрештою перетворився у широкомасштабну селянську війну. У численній літературі про селянський повстанський рух зустрічаються різні характеристики його політичної орієнтації. Іноді вони є спрощеними. Так, вказавши на неоднорідний характер українського повстанства, яке мало власну специфіку в кожному регіоні, російський дослідник А. Куренишев вважає, що значну роль в його організації відіграли «ліві крила українських соціалістичних партій» [33, 41].

Свого часу більш детально і вдало характеристику повстанству дав М. Омелянович-Павленко, який виокремив чотири політичні напрями, відповідно й повстанські угруповання: прихильники УНР, «радянці», «хлібороби» та махновці [34, 282]. Характерною рисою було також те, що політичні орієнтири частини повстанських отаманів були досить несталими і могли змінюватися залежно від поточної військово-політичної ситуації. Попри вказану строкатість і мінливість, спостережливі сучасники все ж зауважували деяку загальну тенденцію у розвитку селянського самоусвідомлення, яке й визначало політичне спрямування повстанства. Той же М. Омелянович-Павленко помітив, що «після важких вагань, ідеологія народних мас в 1919 році набуває сталої державної форми. Цю ідеологію можна вповні обняти пророчим висловом «В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля», внаслідок чого боротьба на сході все більше й більше переходить в площу національної боротьби» [34, 280]. Єдине застереження до сказаного полягало в тому, що різні учасники/актори боротьби розуміли її сенс по своєму (і палітра політичних переконань була доволі широкою – від консервативної державницької ідеї до лівацького анархічного її заперечення).

Поворотною точкою розвитку повстанського руху стали селянські виступи за Гетьманату П. Скоропадського. М. Капустянський основним їх каталізатором вважав недалекоглядну політику уряду в аграрному питанні, особливо реалізацію аграрної реформи на місяцях, коли покривдженні власники, передовсім «поляки-дідичі», намагалися відшкодувати свої збитки за рахунок жорсткого тиску на селяни. «Збентежене селянство стало на шлях збройної боротьби і захисту себе від насильників. Німці не зрозуміли ситуації та свободолюбного духу нашої української нації і почали вживати страшних репресій, контрибуцій та знущань...» [19, 69].

З іншого боку, сучасні автори, зокрема В. Лободаєв, зазначають, що вже в перші дні після

квітневого перевороту вільнокозацькі осередки виступили проти нової влади. Тобто, остання ще не встигла не те що реалізувати, а й задекларувати свою аграрну політику. Враховуючи це, активність ініціаторів виступів пояснювалась їхніми доктринальними настановами – апріорним несприйняттям нової влади як реакційної, волосні, повітові та губернські громадські зібрання, проведені на початку травня 1918 р., засвідчили антигетьманську позицію сільського вільного козацтва. Рішення негайно розпочати збройну боротьбу з гетьманською владою підтримали й делегати Звенигородського повітового селянського з'їзду, що відбувся 3 травня [27, 71].

Рівно через місяць, 3 червня 1918 р., селяни с. Орли Лисянської волості Звенигородського повіту виступили проти карального загону. Так було започатковано Звенигородське повстання [35; 10]. Розгром загону сприяв швидкому поширенню повстанських дій. Вже 4 червня у с. Ганжалівка селяни розгромили ще один німецько-гетьманський загін. Повстання швидко перекинулося на сусідню Лисянку й охопило увесь повіт: 5 червня виступили селяни сіл Моринці, Пединівка, Вільшана. 7 червня до повсталих приєдналися селяни с. Озірна, в руки повстанців перейшли Піски – передмістя м. Звенигородка. Зосереджені під Звенигородкою повстанські сили, загальна чисельність яких досягла 15-ти тисяч, 9 червня оволоділи містом. Також були розбиті німецькі частини під Шполою, Цвітковим та Тальним.

Повстання відбулися у Канівському, Черкаському і Таращанському повітах. Таращанці встановили зв'язок з окремими загонами Звенигородського, Уманського, Васильківського, Сквирського, Канівського та інших повітів. Скориставшись ситуацією, Звенигородський повстанський штаб намагався об'єднати повстанський рух і очолити його. Однак час був втрачений – більшість селян, вважаючи, що небезпека ліквідована, повернулася додому, адже розпочиналися жнива. У цьому виявлялася загальна характерна риса селянського повстанського руху – локальність і сезонна прив'язка до аграрного господарчого циклу.

У липні 1918 р. повстанці Звенигородщини і Таращанщини об'єдналися: розпочалася нова хвиля боротьби. Проте значно переважаючі сили супротивника змусили звенигородсько-таращанські загоны, які не склали зброю, відступати до кордонів з більшовицькою Росією і переправитися на лівий берег Дніпра.

Другим регіоном селянського опору (повстанського руху) навесні 1918 р. стає Катеринославщина. Ще у травні 1918 р. повстанці роззброїли австрійський егерський батальйон, що був розквартирований у селі Лозоватка. Виступ підтримали жителі сусідніх сіл – Михайлівки, Олександрівки, Покровського, Криничок. Проте переважаючими силами – кавалерійською дивізією, повстання було придушене.

Керовані анархістами селянські загоны в районі Олександрівська також надавали збройну допомогу червоноармійським частинам, що відступали під натиском німецьких та унеїрівських військ. Звідси простежується початок розгортання махновського руху як наймасовішої форми селянського повстанського руху.

Останнє велике селянське заворушення 1918 р. відбулося в середині серпня на Поділлі. Примітно, що вагомою силою повстання тут також стало Вільне козацтво. Проте у вирішальному бою під Конєвою повстанці зазнали поразки. Пройшовши з боями Ямпільський та Брацлавський повіти, рештки розгромлених селянських загонів змушені були відступити. Наприкінці серпня на Поділлі були придушені останні осередки опору [27, 75-76].

Запущений «маховик» селянського спротиву не можливо було зупинити ні локальними каральними акціями, ні більш масштабними репресивними діями. Подальша ескалація революційних подій з постійною зміною геополітичної ситуації та зростанням воєнного протистояння призвели до втягнення величезної маси селянства в воєнні дії. Спочатку це була їхня активна участь у переможних боях загонів Директорії проти підрозділів, які підтримували гетьмана Павла Скоропадського. З розгортанням нової більшовицької агресії у 1919 р., появою на території України військових контингентів Антанти, просуванням Добровольчої армії, а пізніше Збройних сил Півдня Росії, польських збройних формувань, повстанський рух набуває перманентного і масового характеру.

На 1919 р. припадає, очевидно, пік у розгортанні селянського повстанського руху. Водночас у ньому виразніше починають виявлятися деструктивні риси. Никифір Авраменко про це згадував так: «Повстанці загопи в більшості змінили національний прапор на червоний. «Все дозволено», «Грабуї награбоване!» прийшлося ближче до розуміння. Багато було і таких, що ніби держались національно-народних гасел, та не признавали над собою ніякої влади». «Була це стихійна неорганізована сила, пильнувала єдине: свого села, волості, а навіть повіту. Ждало їх знищення в недалекій будучині. Далеко ці «отамани» не дивились» [20, 258].

З іншого боку, потужність і сила повстанства полягала саме у його масовості й тотальності. На це звернув увагу М. Омелянович-Павленко: «Не було села на Україні, що не мало свого «штабу», десь у потаємній балці чи у велетенського дуба «Мазепи» повстанці мали збірне місце. Там розряджалася накоплена в хаті енергія, там ватажки-отамани прищеплювали масі спільну думку й волю й викувували апарат боротьби» [34, 281].

Селянський повстанський рух не обмежувався періодом революції, більше того, він набуває нової сили в умовах більшовицької окупації 1920 р. І лише поступки у вигляді непу і політики українізації та «втома» селянства і вичерпання ресурсів. призвели до поступового згасання повстанства від 1922-1923 рр. Останні акорди селянської війни прозвучали як відповідь на жорстку антиселянську політику більшовиків на межі 1920–1930-х років: Павлоградське та Драбівські повстання проти суцільної колективізації (1930 р.) і спротив українського селянства політиці геноциду-голодомору 1932-1933 рр.

Отаманичина. Махновищина.

Феномен селянського повстанського руху не буде зрозумілий без розгляду такого важливого явища, як отаманичина, яке визначило сутність і природу селянської війни.

Хто такі отамани? Знову, цікаві спостереження залишив М. Омелянович-Павленко. На його

переконання: «Назагал це були жертви невдалої реформи військового міністра ген. Рогози. ... надто необдумано віднісся до численних молодих кадрів, які були кістю від кості нашого селянства, переважно діяльними учасниками великої війни й до того ж жертвами її» [34, 112]. Отже, йдеться про звільнення з армії й виведення у резерв унтер-офіцерів, які під час війни здобули певний військовий вишкіл і досвід. Для підвищення їхнього фахового рівня була створена спеціальна Інструкторська школа старшин, після закінчення якої вони могли отримати офіцерські звання. Однак переважна кількість унтер-офіцерів цим не скористалась, натомість склала кадровий резерв очільників селян-повстанців – отаманів. Той же спостерігач констатував: «Факти доводять, що брак ширшого розуміння речей привів до того самого поступування і провідників повстання (йдеться про Директорію). Каліфи на час, вони подбали, аби якнайшвидше знищити великі інтелектуальні скарби, що протягом півроку зібралися на Україні» [34, 112-113]. Ця обставина пізніше досить помітно позначиться на діяльності повстанських загонів, очолюваних такими отаманами.

Крім того, генерал також звернув увагу на те, що «на отамана обирають не тільки військових, а частогусто й людей інших професій – учителів, лікарів, громадських діячів, а часом бували й священники» [34, 280]. Вочевидь збурена селянська маса потребувала лідерів (як правило, місцевих авторитетів), які могли повести за собою, дохідливо пояснити поточну заплутану військово-політичну ситуацію, взяти на себе відповідальність за ті чи інші дії, включно й за неминучі жертви як свої, так і ворожі.

О. Вишнівський ватажків повстанців розподіляв на дві нерівні групи: отаманів позитивних і отаманів негативних, або шкідників. До останніх він зарахував т.зв. «батьків-отаманів», які «то славою вкривалися, то з ганьбою і зрадою кумалися». За його спостереженнями: «Батьки-отамани» зі своїми загонами завжди мали тавро українських авантюристів, а їхні негативні дії безпідставно йшли на рахунок українського війська та його Головного отамана» [24, 10-11]. Вперше дух «отаманії» дав про себе знати у діях нерегулярних частин армії УНР (повстанцях), які приєдналися до дієвої армії під час виступу проти Гетьмана Скоропадського.

М. Омелянович-Павленко також звертав увагу на появу отаманів-розбишак, які влучно підхопили попит на «зороване хуліганство... та нахил певних ширших верств, почасти знівечених довгим перебуванням на війні, до кочового, наповненого щоденною небезпекою життя» [34, 192].

Зрештою, ця «стєпова вольниця» отримала свого вождя – отамана Нестора Махна, який по суті спромігся стати «батьком над батьками». Селянська армія отамана Н. Махна, що діяла під анархістськими гаслами невизнання жодної влади, була найпотужнішим повстанським формуванням і досягала чисельності в десятки тисяч багнетів і шабель та кількості кулеметних тачанок. На піку своєї активності, у жовтні-листопаді 1919 р., Революційна повстанська армія України (махновці), за даними В. Білаша, нараховувала 40 тис. багнетів, 10 тис. шабель, 1000 кулеметів, 20 гармат. В. Версток вважає, що точна кількість бійців махновської армії не піддається точному визначенню. Різні джерела і автори

визначають її чисельність від 20 тис. до 100 тис. бійців [36, 186]. Базою махновського повстанського руху було Степове Лівобережжя: Катеринославський, Херсонський, Таврійський повіти й частина Донбасу.

У сучасній російській історіографії спостерігається тенденція до розгляду махновського руху як невід'ємної частини загальноросійської селянської революції і, відповідно, вилучення його з українського контексту [37, 5, 7-8, 27]. Також стверджується, що Н. Махно не сприймав «петлюрівську ідеологію» і не підтримував ідею незалежної української держави, оскільки заперечував будь-яку державність. Залишимо до окремого розгляду уявлення Махна про Україну, а звернемо увагу лише на те, що переважно селянський характер махновського руху надавав йому української специфіки, якої годі було сподіватися від російських селян.

Селянство значної частини українських земель сліпо довіряло Нестору Махну, вважаючи «батька» своїм єдиним захисником від різних гнобителів. Феномен цього явища вдало пояснив М. Герасименко – потурання гетьманського уряду поміщикам і круті заходи останніх, дали Махну підстави виступити на захист селян. І якби не ця недалекоглядна політика, можливо, не було б і махновщини. Ця боротьба витворила в селянській масі легенду про «невмирущого запорожця батька Махна», який бореться за селянську свободу і селянську правду [38].

Із свого боку, Нестор Іванович пізніше, в еміграції, з надзвичайним пієтетом згадував про селян, які самостійно організовували військовий вишкіл: «У самому Гуляй-Полі знайшлися люди з бідних селян, які мали серйозну військову підготовку. З ними виходила озброєна молодь із села в поле і навчалась стрільбі, маневрам і т.п.» [22, 108]. Не менш пафосно «батько» описав й перший похід повстанців на Олександрівськ у січні 1918 р.: «Кожний як тільки сів на підводу (пізніше, це були легендарні тачанки – В.М.), заспівав бойовий революційний марш, ... і сяяли обличчя кожного юного революціонера щасливою посмішкою, яка промовляла, що вони, селяни, на яких будь-який профан із школи Маркса дивився, як на бидло, якому потрібні лише наказувати» [22, 115].

Той же М. Герасименко відзначав, що всі селяни-повстанці вважали себе справжніми махновцями, а корінний (анархістський) елемент махновської армії вони іронічно називали «фраклом» [38]. Селянський характер махновського руху позначився й на мовних маркерах його учасників. Тут вони мали швидше становий, а не етнічний чи національний вимір, проте були досить показовими. Так, О. Бінецький, який потрапив у полон до повстанців, згадував: «У махновців склалося таке переконання, що тільки інтелігенція говорить по-російськи, а простий народ – по-українськи, а оскільки вони ненавиділи інтелігенцію, то людина, що говорила російською мовою, нічого доброго чекати не могла. Я уникнув розстрілу лише тому, що говорив з ними по-українськи» [37, 803].

Загони Н. Махна завдали багато шкоди Директорії, підтримавши більшовиків у районі Катеринослава ще в листопаді-грудні 1918 р. Проте у вересні 1919 р. Махно змушений був увійти в контакт з командуванням Дієвої армії УНР поблизу Умані, передавши на лікування чотири тисячі поранених і

хворих повстанців. У цій ситуації М. Герасименко побачив цікавий момент – Махно, зайнявши призначену його загонам ділянку на «петлюрівському фронті», потрапив в абсолютну споріднену для махновців обстановку: «Всі ці «курені смерті», різні «чорно-червоно-серошличнікі» та інші з не менш ефектними назвами полки, що склали як би гвардію петлюрівських військ, по суті були гіршим видом партизанів, ... і зрозуміло, що вольниця Махна, з її повним запереченням навіть ознак дисципліни, яка в петлюрівських військах все-таки існувала хоча б відносно розподілу чинів армії на козаків і старшин (офіцерів), привернула до себе всі симпатії, і скоро почалося дезертирство до махновців, яке значно поповнило склад махновської армії» [38].

Військова поразка махновського руху значною мірою була зумовлена послабленням підтримки його з боку селянства. На це, зокрема, звернув увагу М. Омелянович-Павленко: «Махновські «раклі» й «братва» своїм безцеремонним поведінням і постійними бешкетами сприкрилися селянству». Крім того, постійні перекидання Махна від одного союзника до іншого зменшили симпатії населення й підважили віру в «політичний розум цього типового «козака Мамає» [34, 285].

Участь у регулярних формуваннях.

Селяни становили основний контингент регулярних військових формувань, які боролися за контроль над територією України. Більша частина з них потрапляла до воюючих армій шляхом мобілізації. Тому й не дивно, що такі «солдати з примусу» переходили по 3-4 рази з однієї армії в іншу, врешті-решт залишаючись в якомусь повстанському загоні.

Типово селянський характер мала Дієва армія УНР, до складу якої увійшла велика частина різноманітних повстанських формацій. Так генерал М. Капустянський стверджував, що повстанське військо Директорії у грудні 1918 р. нараховувало близько 300 тис. осіб (цифра явно міфологізована, реальна чисельність Дієвої армії УНР на початок січня 1919 р. не перевищувало 75 тис. – В. М.), головним чином селян. Хоча й була оголошена мобілізація, значна частина селян йшла до армії добровільно – сподіваючись добитися вирішення земельного питання. Більшість військових з'єднань виникла стихійно, «революційним шляхом». Це були мало організовані дрібні тактичні одиниці на чолі з малограмотними у воєнній справі отаманами. По суті це була повстанська маса селян, «найбільш численний елемент, але малонадійний в боротьбі з большевиками... Взагалі у своїй більшості селянство піднялося, головним чином, з причин соціальних, і лише частина його керувалася сильним національним почуттям» [19, 72-74].

М. Омелянович-Павленко також згадує про т.зв. «селянські дивізії» у складі Дієвої армії, які трималися тільки на вірності своїм отаманам [34, 190]. Командарм дав досить влучну характеристику цим формуванням. Для них було типовим традиційне «отаманське право», що спиралось на безоглядний авторитет окремих «поодиноких аматорів»: «Як і Гайдамаки, селянська дивізія (Кияни) була комбінацією іррегулярною, що визнавала авторитет влади УНР «настільки поскільки». Два місяці пізніше обидві ці групи... вступили самі з собою в бій, наслідком чого було залишення одної групи при жовто-блакитному

прапорі й відхід другої вже з гаслом: «Хай живе радянська Україна!» до ворожого табору. Цей факт буде зворотним для селянської дивізії: в її лави почнуть вливатися нові елементи, і в дивізії явно намітилося бажання трансформуватися в напрямку до регулярної частини» [34, 221].

У квітні 1919 р. була проведена реорганізація Дієвої армії УНР, у результаті якої зменшено її чисельність, але зросла боєздатність. За спостереженнями М. Капустянського, відбувся природний добір, «все авантюрицьке, випадкове не витримало тягару походу і розпоршилося». «Зникли отаманчики, розвіялось багато поодиноких загонів, пішла додому велика кількість мобілізованих козаків, особливо з Лівобережжя, забравши з собою кріси, предмети обмундирування та амуніцію» [19, 90].

М. Омелянович-Павленко залишив цікаві спостереження щодо ставлення селянства Уманщини та Черкащини до Дієвій армії під час Першого зимового походу: «Взагалі частини наші всюди тішилися співчуттям мас й їх активною допомогою». Зокрема, селяни с. Оксанино Уманського повіту, охороняли українських бійців під час нічного відпочинку, а під час бою під Тальним селяни відбили у ворога гармату і власними кінями доставили до штабу української частини [34, 248]. Зрештою командарм зробив для себе дуже втішний висновок: «...Опинившись в самому серці України, армія побачила тотожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажанням селянської маси, що повстанців тих з себе видавала; також армія відчула, що маса дивиться на неї як на свою оружну силу – крім назви «петлюрівці» часто-густо можна було вже чути ще назви «українці», «наше військо»...» [34, 268].

Проте українські селяни також брали участь у військових формуваннях, які вели боротьбу проти української державності. Важливо з'ясувати їхню наявність у складі Робітничо-селянської Червоної армії, яка діяла на території України. Під час першої советсько-української війни до більшовицького наступу (червоногвардійських загонів, 7-ї армії) приєдналися деякі розагитовані військові частини, в більшості гарнізонні, у складі яких були українські солдати-селяни. Однак така участь була спорадичною, оскільки переважаюча більшість червоних військ все ж складалась із етнічних росіян, до того ж немісцевого походження. Певним винятком можна вважати Червоне козацтво, яке почало формуватися на початку січня 1918 р. в Харкові за ініціативи В. Шахрая та В. Примакова. Така назва, як пізніше писав В. Примаков, була прийнята «на протигагу петлюрівському вільному козацтву». 1-й полк Червоного козацтва було створено на базі 3-го батальйону 2-го Українського запасного полку, який перейшов на бік більшовиків. Проте наявні матеріали свідчать, що більшість червоних козаків мали робітниче або різночинне походження, а не селянське.

Проте у 1919 р. ситуація помітним чином змінилася. Окупаційна Червона армія мала своєрідний гібридний склад (як сучасні російсько-терористичні війська на окупованій частині Донбасу). Як оцінював М. Капустянський: «У советській українській армії були як частини, сформовані на Україні, та і такі, що прибули з центральної Росії. Організація одних і других була не однакою. Під час формування частин на

Україні більшовикам доводилось сильно рахуватися з характером українського населення, дуже активного до партизанської війни та операцій поодинокими загонами на чолі зі своїми отаманами» [19, 94]. Склад цих українських формувань був досить строкагий. Тут і 1-й полк Червоного козацтва Віталія Примакова, який свого часу відступив із боями у Росію, продовжив своє існування в складі Червоної Армії РСФСР. Пізніше – кавалерійська бригада, дивізія, а наприкінці 1920 р. – 1-й кінний корпус Червоного козацтва. Проте до складу цього формування було включено чимало т.зв. інтернаціональних частин (угорців, курдів, латишів, кубанців тощо). 1-а Українська советська армія складалася як із українських формацій (1-ї та 2-ї Українських советських дивізій – колишніх «таращанців», «боженківців»), так і з російських – 3-я Прикордонна та 9-а стрілецька дивізії РСЧА.

Наскільки етнічний склад цих формально українських частин відповідав їхній назві ми можемо судити із спогадів Всеволода Петріва. Генерал-хорунжий зауважив, що «таращанці» перейшли до більшовиків у складі 100 % українських повстанців Правобережжя з декількома українцями Слобідської України. Однак під час переформування в дивізію були поповнені гарматними частинами, які склалися лише з росіян із Саратовської та Уфимської губерній. Перед початком наступу проти Директорії їх поповнено уродженцями Тульської та Воронізької губерній. Полк Залізняка розформовано «за шовіністичні настрої» та сформовано знову з уродженців Смоленській та Вологодській губерній. «У 1919. р., коли Волинська група..., розгромили «таращанців», то в полон попало біля 800 осіб з Богунівського полку і 120 – з полку Гонті. «Богунівці» були на 40 % тамбовці, на 10 % вятські, на 15 % москвичі, а на 5 % казанські татари, 10 % білоруси, а на 20 % зі Слобожанщини та Чернігівщини, переважно Стародубського повіту, себто частинно також москалі. Гонтівці всі були чистокровні москалі з Тамбовської губернії» [39]. Отже, питому вагу власне українських селян в структурі цих частин встановити досить складно.

Переважно селянськими були повстанські формування, які за різних обставин переходили із підпорядкування УНР до «червоних». Так, ще наприкінці грудня 1918 р., одразу після перемоги протигетьманського повстання, Дніпровська дивізія отамана Зеленого (Д. Терпила) заявила про небажання ворогувати з більшовиками. У розпал боїв за Київ у січні 1919 р. вона відкрила фронт, що вривався клином в армію УНР між Києвом і Кременчуком, прискоривши здачу Лівобережжя і Києва. Проголосивши радянські гасла, отаман Зелений з Дніпровською дивізією відійшов у ліси Придніпров'я і в подальшому проводив свої операції на Київщині то самостійно, то в контакт з більшовиками. Лише в травні 1919 р. знову визнав владу Директорії.

Одним із найбільших повстанських селянських з'єднань, яке на початку лютого 1919 р. перейшло на бік більшовиків, була 6-ти тисячна Херсонська дивізія Дієвої армії УНР, очолювана Никифором Григор'євим, яка отримала назву 1-а бригада Задніпровської Української советської дивізії, а в квітні 1919 р. за рахунок мобілізованих в місцевих повітах військовиків була переформована в 6-ту Українську советську дивізію під командуванням того ж таки

Григор'єва. 1-й полк Червоного козацтва, який на той час дислокувався в Лубнах, приєднався до виступу отамана Григор'єва.

Проте вже 8 травня 1919 р. Григор'єв видав Універсал «До народу України і бійців Червоної армії», де закликав до загального повстання проти більшовицької диктатури в Україні та оголосив про цілі своєї боротьби. Себе позиціонував як «Отаман партизанів Херсонщини і Таврії Григор'єв». Сили повстанців нараховували 15–23 тис. бійців, у більшості селян. Як свідчили більшовицькі інформатори: «... Серед червоноармійців ходять уперті чулки, що ініціатором повстання є не Григор'єв, а самі селянські маси, невдоволені надзвичайними комісіями і комісарами–„жидами“» [40, 136]. Вочевидь цей виступ, справді, був викликаний зростанням соціально-політичної напруги на селі, спричиненої здійсненням політики «воєнного комунізму» і встановленням більшовицької диктатури. Дії бунтівних частин спровокували загальне селянське повстання проти більшовиків в Україні.

Найменш дослідженим лишається проблема участі українського селянства у формуваннях Збройних сил Півдня Росії. В більшості це відбувалося через мобілізацію, але існували й добровольчі підрозділи, принаймні у складі місцевої самооборони – Державної варті. Крім того, як стверджує С. Корновенко, Особлива нарада, Уряд Півдня Росії проводили проселянську аграрну політику (державного протекціонізму селянству), на практиці дбали про поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насінневим фондом, робочою худобою, запобігали ескалації конфронтації на селі. Це, не могло не викликати у частини селянства компліментарного ставлення до заходів органів цивільної влади білих під час посівної, жнив, з унормування орендних відносин, інтенсифікації аграрного сектору як галузі економіки [41, 389–390].

Однак спроби соціального замирення були суттєво підважені повстанським рухом. Так, М. Герасименко відзначив, що після рейду махновської армії, селянська маса не тільки відкрито стала в опозицію до влади А. Денікіна, але і перейшла до збройної боротьби з ним [38].

Висновки. Отже, трансформація українських селян у воїнів витворила самобутні соціоментальні та мілітарні явища. У першому аспекті йдеться про апеляцію до «козацької традиції», досить часто інтерпретованої як «низову волюнтію». Далі простежувалися намагання поєднати військово-оборонну справу з традиційною хліборобською працею (за першої ліпшої нагоди – повернення до неї). Військові дії озброєного селянства мали переважно оборонний характер (за принципом «захисту власного хутора»). Давалася взнаки локальність селянського мислення, ізольованість «селянського світу».

Щодо мілітарного аспекту, то тут переважна участь селян у добровольчих формуваннях, повстанських загонів під проводом отаманів. Особлива роль останніх зі своєрідними соціальними і психологічними характеристиками. Участь у регулярних формуваннях значно меншої кількості селянства. Створені із селян великі військові

формування не вирізнялися стійкістю. Зустрівши організований опір супротивника, вони, як правило, розсипалися на дрібні загони і переходили до партизанської тактики боротьби.

Мілітарні особливості нового революційного селянства доволі послідовно корелювалися з його державницькими настановами. Схильність до отаманії пов'язувалась із нехиттю до примусу з боку влади. Зрештою, державницькі елементи в свідомості значної частини селянства, попри їхній помітний зріст, все ж лишалися доволі слабкими. Таким чином, розвиток революційних подій і становлення національної державності безпосередньо залежали від позиції українського селянства, передовсім від його військової активності. Цілком можна погодитися з думкою Ю. Котляра: «У кінцевому рахунку ефективність військово-політичного контролю над Україною залежала від того, як і наскільки кожна з сторін могла дати собі раду з українським селянством» [7, 69]. Однак селяни як військово-політична сила відзначалися дуже мінливими настроями. Вони, як правило, спочатку вітали кожну нову владу, яка обіцяла вирішити земельне питання відповідно до їх інтересів, пізніше розчаровувалися нею, а в кінці повставали проти неї.

Список використаної літератури та джерел:

1. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ - початку ХХ ст. : монографія. – Черкаси : Вертикаль : ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.
2. Михайлюк О. Селянство України в період десятиліття ХХ ст. : Соціокультурні процеси : монографія. – Дніпропетровськ : Вид-во «Інновація», 2007. – 456 с.
3. Михайлюк О. Про деякі особливості соціально-політичної психології селянства в період революції і громадянської війни (1917–1920 рр.) // Питання аграрної історії України та Росії (ХVІІІ – ХХ ст.). Матеріали третій наукових читань, присвячених пам'яті Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 146–152.
4. Поршинева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. – Москва : РОССПЭН, 2004. – 365 с.
5. Поршинева О.С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в годы Первой мировой войны (1914–март 1918): дисс. ... д-р ист. наук. – Екатеринбург, 2000. – 359 с.
6. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). – Миколаїв; Одеса: ТОВ Від, 2003. – 196 с.
7. Котляр Ю. В. Трансформації в психолого-ментальному свідомстві селянства Півдня України (перша третина ХХ ст.) // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер. Історичні науки. – 2008. – Т. 88 – Вип. 75. – С. 67–70.
8. Михайличенко Д. Ю. До періодизації розвитку селянського руху в Україні (1919 р.) // Історична наука: Проблеми розвитку. Матеріали наукової конференції (17–18 травня 2002 р.). Секція «Новітня історія України». – Луганськ, 2002. – С. 136–139.
9. Михайличенко Д. Ю. Селянський повстанський рух в Україні і проблеми його політичної реалізації (січень – серпень 1919 р.) // ХДПУ ім. Г. С. Сковороди: Збірник наукових праць «Історія та географія». – Вип. 9. – Х., 2002. – С. 111–120.
10. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів : Укр. повстан. рух у визвол. змаганнях [1917–1926 рр.] . – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.
11. Красносілецький Д. Антибільшовицький рух повстанських загонів «Холодного Яру» в 1921–1922 рр. // Наукові праці Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В.

Винниченка. – Серія: Іст. науки. – 2009. – № 12. – С. 140–149.

12. Ковальчук М. А. Повстансько-партизанський рух проти білогардійців на Київщині (вересень 1919 – січень 1920 рр.) // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 106–121.

13. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Історичне дослідження. – Фастів, 1998. – 224 с.

14. Бондаренко В. Г. Вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2006. – 245 с.

15. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія: автореф. дис. ... д-ра іст. наук 07.00.06. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 2013. – 36 с.

16. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / Під заг. ред. В. Лободаєва; Авт. кол.: Д. Архирейський, П. Ісаков, М. Ковальчук, Д. Красносілецький, В. Лободаєв, Б. Малиновський, Ю. Митрофаненко, Д. Михайличенко, В. Резніков. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 400 с.

17. Лозовий В. Солдати і дестабілізація суспільно-політичного становища: вплив Першої світової війни на революційні процеси в Україні (1917 р.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2014. – №3(121). – С.21-24.

18. Русское крестьянство и Первая мировая война: международный круглый стол / публ. П. П. Марчени, С.Ю. Разина // Новый исторический вестник. – 2014. – № 2 (40). – С. 8–89.

19. Капустянский М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році // Україна 1919 рік: М. Капустянский «Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали. Документально-наукове видання / Передм. Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2004. – С.59-286.

20. Авраменко Н. Спомини запорожця: Документальне видання. – К.: Темпора, 2007. – 456 с.: іл.

21. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917–1921 рр. – Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1954. – 179 с.

22. Махно Н. Воспоминания. Кн.1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 год). – Париж, 1929. – 214 с.

23. Тютюнник Ю. Революційна стихія // Дзвін. – 1991. – № 8. – С. 92–107.

24. Вишнівський О. Повстанський рух і Отаманія. Збірник. – Дітройт; Мічіген: Капітула відзнаки хреста залізного стрільця, 1973. – 109 с.

25. Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр. – К.: Темпора, 2010. – 671 с.

26. Лаврінченко Ю. Подорож у «Шевченків край» // Сучасність. – 1981. – №12. – С.72-91.

27. Лободаєв В. Участь Вільного козацтва в селянському повстанському русі (травень – серпень 1918 р.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія.. – 2011. – Вип. 20. – С. 70-78.

28. Юртик Г. (Тютюнник Ю.) Звенигородський кіш Вільного Козацтва. //Літературно-науковий вісник. – Львів, 1922. – Ч. 2. – С. 125-133.

29. Млиновецький Р. Нарис з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр. – Б. м (Чужина): Друком видавництва «Гомін України», 1970. – 568 с.

30. Биковський Л. Книгарні – бібліотеки – академія. Спомини (1918-1922). – Мюнхен; Денвер: В-во “Дніпрова хвиля”, 1971.– 153 с.

31. Ковальов А. З Архістратигом на щитах. Нариси до історії першої російсько-української війни на Київщині 1917-1918 років. – К.: Темпора, 2018. – 348 с.

32. Селянство Черкащини в добу Української революції 1917-1921 рр. Збірник документів і матеріалів / Упор.: Т.А. Клименко, С.В. Корноненко, В.М. Мельниченко, Ю.Г. Пасічна. – Черкаси, 2017. – 180 с.

33. Куреньшиев А.А. Крестьянские военно-политические

организации России. Повстанчество. 1918 - 1922 гг. – Москва, 2010. – 171 с.

34. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920): Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.: іл.

35. Щербатюк В. М. Звенигородське збройне повстання // Краєзнавство Черкащини. – Черкаси, 2005. – Вип. 8. – С. 136–149.

36. Верстюк В. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – К.: Наукова думка, 1991. – 368 с.

37. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – Москва: РОССПЭН, 2006. – 1000 с.

38. Герасименко Н. В. Батько Махно. Мемуары белогвардейца / Под ред. П.Е. Шеголева. – М.; Л.: Государственное издательство, 1928. – 115 с.

39. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. Збірник /вступ В. Сергійчука – К.: «Поліграфкнига», 2002. – 640 с.

40. Михайличенко Д. Ю. Травнева військово-політична криза в УСРР, 1919 р. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. № 556. – Сер. Історія України. – Вип. 5. – X., 2002. – С. 130–138.

41. Корноненко С.В. Аграрна політика урядів А. Денікіна та П. Врангеля (1919 – 1920 рр.): дис. ... д-р. іст. наук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 474 с.

References:

1. Prysyzhnyuk, Y.P. (2007). The Ukrainian peasantry of the Dnieper Ukraine: the social history of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries : monograph. Cherkasy: Vertical: PP Kandich S.G. [in Ukrainian].
2. Mikhailuk, O. (2007). The Peasantry of Ukraine in the first decades of the twentieth century: Socio-cultural processes: monograph. Dnipropetrovsk: “Innovation” [in Ukrainian].
3. Mikhailuk, O. (1999). About some features of the sociopolitical psychology of the peasantry during the period of the revolution and the civil war (1917 – 1920). *Questions of the agrarian history of Ukraine and Russia (XVIII–XX centuries). Proceedings of the third scientific readings devoted to the memory of D. Poidy.* (pp. 146–152) Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
4. Porshneva, O.S. (2004). Peasants, workers and soldiers of Russia on the eve and during the First World War. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
5. Porshneva, O.S. (2000) Mentality and social behavior of workers, peasants and soldiers of Russia during the First World War (1914 – March 1918): *Doctor's thesis.* Ekaterinburg [in Russian].
6. Kotlyar, Y. V. (2003). Insurgency. Peasant movement in the south of Ukraine (1917 – 1925). Mykolaiv; Odesa: TOV Vid. [in Ukrainian].
7. Kotlyar, Y. V. (2008). Transformation in the psychological and mental world perception of the peasantry of the South of Ukraine (the first third of the twentieth century). *Scientific papers of the Mykolaiv State Humanitarian University named Peter Mohyla of the Kyiv-Mohyla Academy Complex. Series: Historical Sciences.* (vol. 88), (issue 75), (pp. 67-70) Mykolaiv [in Ukrainian].
8. Mikhailichenko, D. Y. (2002a). To periodization of the peasant movement in Ukraine (1919). *Historical science: Developmental problems. Proceedings of the scientific conference (May 17-18, 2002). Section “The Newest History of Ukraine”.* (pp. 136–139) Lugansk [in Ukrainian].
9. Mikhailichenko, D. Y. (2002b). Peasant rebel movement in Ukraine and problems of its political realization (January-August 1919). *KhSPU named. H.S. Skovoroda: Digest of scientific works “History and Geography”.* (issue 9), (pp. 111–120) Kharkiv [in Ukrainian].
10. Kulchytsky, Y. (2000). Swords from plows: The Ukrainian insurgent movement in the Liberation struggle (1917-1926). Lviv: Institute of Ukrainian Studies named I. Krypiakevich NAS of Ukraine [in Ukrainian].
11. Krasnoselytsky, D. (2009). Anti-Bolshevik movement of rebel detachments of “Kholodnyi Yar” in 1921–1922.

Scientific papers of the Kirovograd State Pedagogical University named after V. Vynnychenko. Series: Historical Sciences. (issue 12), (pp. 140–149) [in Ukrainian].

12. Kovalchuk, M.A. (2009). Revolt-guerrilla movement against the White Guards in the Kyiv region (September 1919 - January 1920). *Ukrainian Historical Magazine.* (issue 5), (pp. 106 – 121) [in Ukrainian].

13. Horak, V. (1998). Insurgents of Ataman Grigoriev (August 1918 – August 1919). Historical research. Fastiv [in Ukrainian].

14. Bondarenko, V.H. (2006). Free movement of the Cossacks in the South of Ukraine (1917–1918). *Candidate's thesis.* Zaporizhzhia [in Ukrainian].

15. Shcherbatyuk, V.M. (2013). Peasant insurgent movement in Ukraine from 1917 – 1921: Ukrainian historiography. *Extended abstract of Doctor's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

16. Arkhirsky, D., Isakov, P., Kovalchuk, M., Krasnoselytsky, D., Lobodaev, V. (ed.), Malinovsky, B., et al. (2017) The war with the state or the state? Peasant Rebellion Movement in Ukraine 1917–1921. Kharkiv: Family Leisure Club [in Ukrainian].

17. Lozovy, V. (2014). Soldiers and destabilization of the socio-political situation: the influence of the First World War on the revolutionary processes in Ukraine (1917). *Bulletin of the Taras Shevchenko National University. History.* (issue 3 (121)), (pp. 21-24). [in Ukrainian].

18. Marcenі, P. P., Razina, S.Y (Eds), (2014) Russian peasantry and World War I: an international round table. *New Historical Herald.* (No. 2 (40)), (pp. 8-89) [in Russian].

19. Kapustyansky, M. (2004) Campaign of the Ukrainian Army to Kyiv-Odessa in 1919. Ukraine 1919: M. Kapustyansky's "Campaign of the Ukrainian Army to Kiev-Odessa in 1919". E. Malanyuk "Excerpts from memoirs". Documents and materials. Documentary-scientific edition. (pp. 59-286). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

20. Avramenko, N. (2007). Memories of Zaporozhye: Documentary. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

21. Udovichenko, O. (1954). Ukraine in the war for statehood. History of the organization and combat operations the Ukrainian Armed Forces 1917-1921. Winnipeg: Issued by the ensign of USS Dmitry Mykytyuk. [in Ukrainian].

22. Makhno, N. (1929) Memoirs. Book 1. The Russian Revolution in Ukraine (from March 1917 to April 1918). Paris. [in Russian].

23. Tyutyunnik, Y. (1991) Revolutionary Element. *Dzvin.* (No. 8.), (pp. 92-107) Lviv [in Ukrainian].

24. Vishnevsky, O. (1973) The rebel movement and Atamaniya. Digest. Detroit; Michigan: Capitulum of the Cross of the Iron Archer. [in Ukrainian].

25. Lobodaev, V. (2010). Revolutionary element. Free Cossack Movement in Ukraine 1917 – 1918. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

26. Lavrinenko, Y. (1981). Journey to the Shevchenko Region. *Suchasnist.* (№12), (pp.72-91) Munich [in Ukrainian].

27. Lobodaev, V. (2011) Participation of the Free Cossacks in the peasant rebel movement (May-August 1918). *Bulletin of the Precarpathian University. History.* (issue 20), (pp. 70-78) [in Ukrainian].

28. Yurtyk, G. (Tyutyunnik, Y.) (1922) Zvenigorodsky Kish Free Cossacks. *Literary and scientific bulletin.* (part 2), (pp. 125-133) Lviv [in Ukrainian].

29. Mlinovetsky, R. (1970) Essay on the history of the Ukrainian liberation struggles of 1917-1918. N.p. : Printing of the publishing house "Homin Ukrainy". [in Ukrainian].

30. Bykovsky, L. (1971) Bookstore – Libraries – Academy. Memorial (1918-1922). Munich; Denver: "Dnipro Wave". [in Ukrainian].

31. Kovalev, A. (2018) With Archistrategy on Shields. Essays on the history of the first Russian-Ukrainian war in the Kyiv region of 1917-1918. Kyiv: Tempora, [in Ukrainian].

32. Klymenko, T.A., Kornovenko, S.V, Melnichenko, V.M, Pasichna, Y.G. (Eds.) (2017). Peasantry of Cherkasy region during the period of the Ukrainian Revolution of 1917-1921. Digest of documents and materials. Cherkasy [in Ukrainian].

33. Kurenishev, A.A. (2010). Peasants' military-political organizations of Russia. Insurgency. 1918 – 1922. Moscow [in Russian].

34. Omeljanovich-Pavlenko, M. (2007) Memoirs of the commander-in-chief (1917-1920): Documentary-artistic edition. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

35. Shcherbatyuk, V.M. (2005) Zvenigorod armed uprising. *Regional studies of Cherkasy region.* (issue 8), (pp. 136-149) Cherkasy [in Ukrainian].

36. Verstyuk, V. (1991) Makhnovshchyna: Peasant Rebellion Movement in Ukraine (1918-1921). Kyiv: Scientific Opinion [in Ukrainian].

37. Nestor Makhno (2006). Peasant movement in Ukraine. 1918-1921: Documents and Materials Series: Peasant Revolution in Russia. 1902-1922: Documents and materials. (Ed. V. Danilov & T. Shanin). Moscow: ROSSPEN, [in Russian].

38. Gerasimenko, NV (1928) Batko Makhno. Memoirs of the White Guard (Ed. P.E. Schegolev). Moscow; Leningrad: State Publishing House [in Russian].

39. Petriv, V. (2002). Military-historical works. Remembers. Digest. introduction V. Serhiychuk. Kyiv: "Polygraphbook" [in Ukrainian].

40. Mykhailychenko, D.Y. (2002) May military and political crisis in the USSR, 1919. *Bulletin of Kharkiv National University named V.N. Karazin.* (No.556) Ser. History of Ukraine. (issue 5), (pp. 130-138) Kharkiv [in Ukrainian].

41. Kornovenko, S.V. (2009) Agrarian Policy of Governments A. Denikin and P. Wrangel (1919–1920): *Doctor's thesis.* Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine. [in Ukrainian].

M. Masnenko

HOW UKRAINIAN PEASANTS BECAME WARRIORS (TO SOCIO-CULTURAL AND MILITARY ASPECTS OF 1917-1921 REVOLUTION)

The article deals with the features of militarization of the Ukrainian peasantry as part of their emancipation in the conditions of the modernization process. It is indicated that the traditional peasant outlook a priori had a non-militaristic character. The modern day brought about significant changes, which concerned not only the worldview, but also the social role of the peasantry. The idea of the decisive role of the events of the First World War, during which there was a radical transformation of the peasant outlook, which already found the appropriate place for weapons and military affairs, and the value of human life was significantly underestimated, was substantiated. During the war, Ukrainian peasants also formed a contingent of non-commissioned officers, who will play a key role in the development of the rebel movement. It is alleged that with the beginning of the 1917 revolution, the social status, role and behavior of the "peasant with a gun" changed. An armed peasant became an important political factor in the deployment of revolutionary events. On the one hand, a significant part of the peasantry has joined the process of "expropriation of expropriators" – the appropriation of land and property. On the other hand, voluntary movement of self-defense (Free Cossacks) was initiated in the peasant environment from internal disorder and external threats. In the end, it was the peasantry militarization that determined their leading role in the events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, including the deployment of the rebel movement, peasant war, spread of the otamanshchyna, etc. The specificity of peasants' participation in the regular military formations of the revolutionary era – the Effective Army of the UNR, the Red Army, and the ZSPR (Armed Forces of the South of Russia). It is stated that the development of revolutionary events and formation of national statehood depended directly on the position of the Ukrainian peasantry, primarily on their military activity. However, the state elements in the consciousness of a large part of the Ukrainian peasantry, despite their considerable growth, still remained rather weak.

Key words: Ukrainian peasantry, peasant outlook, militarization of peasantry, Ukrainian revolution, peasant self-defense, rebel movement, peasant war, otamanshchyna, regular armies.